

**EKOLOGIK ATAMALARNI TILSHUNOSLIKDA O'RGANISH:
LEKSIK-SEMANTIK, TERMINOLOGIK VA DISKURSIV
YONDASHUVLAR.**

Esanova Lobar Normengli qizi

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

Xorijiy til va adabiyoti magistranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada ekologik atamalarni tilshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganish masalasi leksik-semantik, terminologik va diskursiv yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotning dolzarbligi ekologik muammolar, iqlim o'zgarishi, "yashil iqtisodiyot", biologik xilma-xillik, chiqindilarni boshqarish va barqaror rivojlanish kabi tushunchalarning ilmiy, huquqiy, ommaviy axborot va ta'lim diskursida faol qo'llanayotgani bilan belgilanadi. Ekologingvistika XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab til va muhit munosabatlarini o'rganadigan yo'nalish sifatida shakllangan bo'lib, hozirgi davrda ekologik terminologiya, ekologik diskurs, metaforalar, baholovchi birliklar va til siyosati masalalarini ham qamrab olmoqda. Tadqiqotda ekologik atamalarning o'zbek tilidagi ifodalanishi, ularning xalqaro terminlar bilan munosabati, kalkalash, o'zlashma, sinonimik variantlilik va normativ muvofiqlik masalalari tahlil qilindi. Maqola uchun BMT tizimidagi ekologik lug'atlar, O'zbekistonning "yashil iqtisodiyot" va iqlim siyosatiga oid rasmiy hujjatlari hamda ekologiya sohasida o'zbek tilidagi atamalar lug'atini shakllantirish zarurligi haqidagi rasmiy ma'lumotlar asos qilib olindi. Natijalar ekologik terminologiyada "iqlim o'zgarishi", "issiqxona gazlari", "dekarbonizatsiya", "biologik xilma-xillik", "ekotizim", "yashil iqtisodiyot", "karbon izi", "strategik ekologik baholash" kabi birliklar faol yadroni tashkil etishini ko'rsatadi. Xulosa sifatida ekologik terminlarni yagona imlo, aniq semantik chegaralar va sohaviy izohli lug'at asosida standartlashtirish zarurligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: ekologik atamalar, ekologingvistika, terminologiya, ekologik diskurs, iqlim o'zgarishi, yashil iqtisodiyot, o'zbek tili, leksik-semantik tahlil.

Kirish

XXI asrda ekologik muammolar faqat tabiiy fanlar yoki davlat boshqaruvi doirasidagi masala bo'lib qolmadi. Iqlim o'zgarishi, atmosferaning ifloslanishi, biologik xilma-xillikning kamayishi, suv tanqisligi, chiqindilarni boshqarish, yashil iqtisodiyot va karbon neytralligi kabi tushunchalar kundalik nutq, ommaviy axborot vositalari, ta'lim, huquqiy hujjatlar va xalqaro siyosiy diskursning faol birliklariga

aylandi. Demak, ekologik muammolar bilan birga ekologik atamalarni to'g'ri yaratish, tarjima qilish, qo'llash va standartlashtirish masalasi ham dolzarb ilmiy muammoga aylanmoqda.

Tilshunoslikda ekologik atamalarni o'rganish ikki asosiy yo'nalishda muhimdir. Birinchidan, ekologiya sohasidagi terminlar sohaviy bilimni ifodalaydi va ilmiy aniqlikni ta'minlaydi. Masalan, "ekotizim", "biologik xilma-xillik", "issiqxona gazlari", "iqlim adaptatsiyasi", "dekarbonizatsiya" kabi atamalar noto'g'ri ishlatilsa, ilmiy yoki huquqiy matnning mazmuni buziladi. Ikkinchidan, ekologik atamalar ijtimoiy ongga ta'sir ko'rsatadi. "Yashil iqtisodiyot", "yashil transformatsiya", "karbon izi", "resurs tejamkorlik" kabi birliklar faqat nomlash vositasi emas, balki jamiyatda ekologik mas'uliyatni shakllantiruvchi diskursiv vositalardir.

Ekolingvistika til va muhit o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadigan fanlararo yo'nalish sifatida shakllangan. Einar Haugen tomonidan ilgari surilgan "language ecology" tushunchasi tilning ijtimoiy-madaniy muhit bilan o'zaro aloqasini anglatgan bo'lsa, keyingi tadqiqotlarda ekologik muammolarni til orqali anglash, tasvirlash va baholash masalalari kengaydi. Halliday ekologik muammolarni tilshunoslik, ayniqsa amaliy tilshunoslik doirasida muhim mavzu sifatida ko'rish zarurligini ta'kidlagan; zamonaviy ekolingvistika esa "growthism", "speciesism", "classism" kabi ideologiyalarni ham ekologik diskurs tahliliga jalb qiladi.

O'zbekiston sharoitida ekologik terminologiyani o'rganish alohida ahamiyatga ega. 2025-yilda "O'zbekiston — 2030" strategiyasini "Atrof-muhitni asrash va 'yashil iqtisodiyot' yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturida "yashil transformatsiya", resurs tejamkorligi, iqlim o'zgarishiga moslashish va yashash sifatini yaxshilash kabi tushunchalar davlat siyosati darajasida faol qo'llangan. Bundan tashqari, O'zbekistonning NDC 3.0 hujjatida issiqxona gazlari emissiyasini kamaytirish, qayta tiklanuvchi energiya ulushini oshirish, chiqindilarni boshqarish, o'rmon qoplamini kengaytirish va muhofaza etiladigan hududlar bo'yicha aniq maqsadlar bayon qilingan. Shu bois ekologik terminlar nafaqat nazariy tilshunoslik, balki huquqiy til, ilmiy uslub, davlat boshqaruvi tili va ommaviy kommunikatsiya uchun ham muhimdir.

Maqolaning maqsadi ekologik atamalarni tilshunoslikda o'rganishning nazariy va amaliy asoslarini aniqlash, o'zbek tilidagi ekologik terminlarning shakllanish yo'llarini tahlil qilish hamda ularni standartlashtirish bo'yicha ilmiy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Metodologiya

Tadqiqotda tavsifiy, leksik-semantik, terminologik, qiyosiy va diskursiv tahlil metodlaridan foydalanildi. Tahlil materiali sifatida ekologiya va iqlim siyosatiga oid xalqaro va milliy manbalar tanlandi. Xususan, Geneva Environment Network ekologik

glossariysida “ecosystem”, “invasive species”, “IPBES” kabi birliklar xalqaro ekologik termin sifatida izohlangan; bu manba terminlarning ilmiy va institutsional mazmunini aniqlashda asos bo‘ldi. UNDP Climate Promise tomonidan e‘lon qilingan Climate Dictionary: Nature Edition keng auditoriya uchun ekologiya, tabiat va biologik xilma-xillikka oid asosiy tushunchalarni tushuntirishga qaratilgan bo‘lib, ommaviy ekologik diskursni o‘rganishda muhim manba sifatida qaraldi.

Milliy kontekst uchun O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya va iqlim o‘zgarishi milliy qo‘mitasi rasmiy sahifasidagi ekologik obyektlarda o‘zbek tili qoidalariga amal qilish va ekologiya sohasidagi atamalar lug‘atini shakllantirish zarurligi haqidagi ma‘lumotlar o‘rganildi. Ushbu rasmiy xabarda ekologik obyektlardagi yozuvlar, peshtaxtalar, o‘quv qo‘llanmalar va hujjatlarni o‘zbek tilida yuritish, lotin alifbosi va imlo qoidalariga rioya qilish zarurligi qayd etilgan.

Tadqiqot uchun 40 ta ekologik termin tanlab olindi. Ular besh guruhga ajratildi: iqlim va energiya terminlari; ekotizim va biologik xilma-xillik terminlari; ifloslanish va chiqindilar terminlari; huquqiy-boshqaruv terminlari; yashil iqtisodiyot va barqaror rivojlanish terminlari. Har bir termin quyidagi mezonlar asosida baholandi: semantik aniqlik, o‘zbek tilidagi ifoda shakli, xalqaro termin bilan munosabati, imloviy barqarorlik, diskursdagi qo‘llanish sohasi va sinonimik variantlilik.

Natijalar

Tahlil natijalari ekologik terminlarning o‘zbek tilida shakllanishi bir xil yo‘l bilan emas, balki bir necha lingvistik mexanizm orqali yuz berishini ko‘rsatdi. Birinchi mexanizm — xalqaro terminlarni o‘zlashtirish. Bu guruhga “ekotizim”, “biom”, “emissiya”, “adaptatsiya”, “dekarbonizatsiya”, “monitoring”, “indikator”, “bioxilma-xillik” kabi birliklar kiradi. Ikkinchi mexanizm — kalkalash. Masalan, “green economy” — “yashil iqtisodiyot”, “green transformation” — “yashil transformatsiya”, “greenhouse gases” — “issiqxona gazlari”, “carbon footprint” — “karbon izi” yoki “uglerod izi” shaklida beriladi. Uchinchi mexanizm — izohli tarjima, ya‘ni xalqaro termini to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas, balki mazmuni orqali ifodalash. Masalan, “mitigation” ayrim matnlarda “yumshatish”, “climate adaptation” esa “iqlim o‘zgarishiga moslashish” tarzida beriladi.

Quyidagi jadval tadqiqotda tahlil qilingan ekologik terminlarning asosiy guruhlarini ko‘rsatadi.

Terminologik guruh	Namuna terminlar	Lingvistik xususiyati
Iqlim va energiya terminlari	iqlim o'zgarishi, issiqxona gazlari, emissiya, dekarbonizatsiya, karbon izi, uglerod neytralligi, qayta tiklanuvchi energiya, energiya samaradorligi	Xalqaro termin + kalkalash + izohli tarjima
Ekotizim va biologik xilma-xillik terminlari	ekotizim, biologik xilma-xillik, invaziv tur, yashash muhiti, muhofaza etiladigan hudud, o'rmon qoplami, cho'llanish	Ilmiy terminlar va tavsifiy birliklar ustun
Ifloslanish va chiqindilar terminlari	atmosferaga tashlama, qattiq maishiy chiqindi, chiqindilarni saralash, qayta ishlash, aylanma iqtisodiyot, suv tanqisligi, tuproq degradatsiyasi	Soha terminlari huquqiy va maishiy diskursda kesishadi
Huquqiy-boshqaruv terminlari	ekologik ekspertiza, atrof-muhitga ta'sirni baholash, strategik ekologik baholash, ekologik monitoring, ekologik nazorat, milliy shaffoflik tizimi	Rasmiy-uslubiy aniqlik talab qiladi
Yashil iqtisodiyot terminlari	yashil iqtisodiyot, yashil rivojlanish, yashil transformatsiya, yashil kreditlash, iqlimiy moliyalashtirish, resurs tejamkorlik, barqaror rivojlanish	Siyosiy, iqtisodiy va ekologik diskurslar tutashadi

Tahlil qilingan birliklarda eng muhim muammo sinonimik va variantlilik holatidir. Masalan, "carbon footprint" atamasi o'zbek tilida "karbon izi", "uglerod izi", ba'zan "karbon izlari" shaklida uchraydi. "Adaptation" termini "adaptatsiya" va "moslashuv" shaklida, "mitigation" esa "mitigatsiya", "yumshatish", "oqibatlarni kamaytirish" kabi variantlarda qo'llanishi mumkin. Bu variantlilik ba'zan foydali, chunki turli auditoriyaga mos uslub tanlash imkonini beradi. Lekin huquqiy va ilmiy matnlarda bunday barqarorlikning yo'qligi terminologik noaniqlik keltirib chiqaradi.

Ekologik atamalar tarkibida sifatlovchi komponentlarning faolligi ham kuzatildi. "Yashil" komponenti "yashil iqtisodiyot", "yashil kredit", "yashil rivojlanish", "yashil transformatsiya", "yashil makon" kabi birliklarda kengaygan semantik maydon hosil qiladi. Bu yerda "yashil" so'zi rang ma'nosidan chiqib, ekologik xavfsizlik, barqarorlik, resurs tejamkorlik, past uglerodli rivojlanish kabi konseptlarni ifodalaydi. Biroq "yashil" komponentining haddan tashqari keng ishlatilishi terminologik xiralashuv xavfini tug'diradi. Agar har qanday loyiha "yashil" deb nomlansa, termin ilmiy aniqligini yo'qotadi va reklama vositasiga aylanadi.

Ekologik terminlarning diskursiv funksiyasi ham muhim. “Iqlim o‘zgarishi” neytral ilmiy termin bo‘lsa, “iqlim inqirozi” kuchli baholovchi va ogohlantiruvchi birlikdir. “Chiqindi” maishiy va texnik ma’noga ega bo‘lsa, “resursga aylantiriladigan chiqindi” aylanma iqtisodiyot diskursida ijobiy semantik yo‘nalish oladi. “Karbon izi” shaxs, korxonalar yoki davlatning ekologik mas’uliyatini ifodalovchi kommunikativ birlik sifatida ishlaydi. Shuning uchun ekologik terminlar faqat obyektning nomlamaydi, balki ekologik xulq-atvorni boshqaruvchi ma’no maydonini ham yaratadi.

Muhokama

Ekologik terminologiyani tilshunoslikda o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, bu soha oddiy lug‘aviy birliklar yig‘indisi emas. U ilmiy bilim, huquqiy norma, iqtisodiy strategiya va ommaviy kommunikatsiya kesishgan murakkab terminologik tizimdir. O‘zbek tilida ekologik atamalarni shakllantirishda asosiy muammo — terminlarning barqaror me’yorini yaratishdir. Rasmiy manbalarda ekologiya sohasidagi atamalar lug‘atini shakllantirish zarurligi bejiz qayd etilmagan; bu talab amaliy ehtiyojdan kelib chiqadi.

Birinchi muammo — xalqaro termin va milliy muqobil o‘rtasidagi nisbat. Masalan, “adaptatsiya” xalqaro ilmiy muhitga yaqin, ammo keng jamoatchilik uchun “moslashuv” tushunarliroq. “Mitigatsiya” termini mutaxassislar orasida ishlatiladi, biroq ommaviy matnlarda “iqlim o‘zgarishi oqibatlarini yumshatish” aniqroq qabul qilinadi. Demak, terminologik siyosatda ikki qatlamli yondashuv zarur: ilmiy-huquqiy matnlar uchun standart termin, ommaviy kommunikatsiya uchun esa izohli, tushunarli variant.

Ikkinchi muammo — kalkalangan terminlarning semantik aniqligi. “Yashil iqtisodiyot” muvaffaqiyatli kalka bo‘lib, davlat siyosati va iqtisodiy diskursda barqarorlashgan. Lekin “yashil” komponentining har bir yangi tushunchaga qo‘shilishi avtomatik ravishda ilmiy termin yaratmaydi. “Yashil kredit”, “yashil loyiha”, “yashil texnologiya” kabi birliklar aniq mezonlar bilan bog‘lanmasa, ular baholovchi shiorga aylanib qoladi. Bu esa ekologik diskursda “greenwashing”, ya’ni ekologik ko‘rinish berish orqali mazmunni yashirish xavfini kuchaytiradi.

Uchinchi muammo — huquqiy terminlarning aniqligi. “Atrof-muhitga ta’sirni baholash”, “strategik ekologik baholash”, “ekologik ekspertiza” kabi birliklar rasmiy-huquqiy mazmunga ega. Bunday terminlar erkin sinonimlashtirilmasligi kerak. Chunki huquqiy matnda bir terminning ikkinchi variant bilan almashtirilishi tartib, vakolat, jarayon yoki javobgarlik mazmunini o‘zgartirishi mumkin. Shu sababli ekologik terminlar uchun yagona normativ lug‘at, rasmiy tarjima standarti va izohli terminlar bazasi zarur.

To'rtinchi muammo — ommaviy axborot vositalarida terminlarning soddalashtirilishi. OAV ekologik tushunchalarni keng ommaga yetkazadi, ammo murakkab terminlarni noto'g'ri soddalashtirish xavfi bor. Masalan, “global isish” va “iqlim o'zgarishi” bir-biriga yaqin bo'lsa-da, aynan bir xil tushuncha emas. “Biologik xilma-xillik” faqat hayvonlar yoki o'simliklar soni emas, balki genetik, tur va ekotizim darajasidagi xilma-xillikni ham o'z ichiga oladi. Geneva Environment Network glossariysida “ecosystem” tirik organizmlar jamoalari va ularning notirik muhiti o'zaro funksional birlik sifatida izohlanadi; bu ta'rif terminning oddiy “tabiat” so'zidan kengroq ilmiy mazmunga ega ekanini ko'rsatadi.

Beshinchi muammo — ta'lim tizimida ekologik terminlarning izchil berilmasligi. Maktab, kollej, universitet va ommaviy ta'lim materiallarida bir xil tushunchalar turlicha ifodalansa, o'quvchida terminologik chalkashlik paydo bo'ladi. Masalan, “ekotizim” va “ekosistema”, “bioxilma-xillik” va “biologik xilma-xillik”, “karbon” va “uglerod” kabi variantlar izohsiz berilsa, ular mustaqil terminlardek qabul qilinadi. Aslida bunday birliklar me'yorlashtirilishi yoki kamida izohli sinonimik qatorda berilishi kerak.

Xulosa

Ekologik atamalarni tilshunoslikda o'rganish bugungi kunda nazariy va amaliy jihatdan zarur yo'nalishdir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ekologik terminlar o'zbek tilida asosan uch yo'l bilan shakllanadi: xalqaro terminlarni o'zlashtirish, kalkalash va izohli tarjima qilish. “Iqlim o'zgarishi”, “issiqxona gazlari”, “ekotizim”, “biologik xilma-xillik”, “yashil iqtisodiyot”, “dekarbonizatsiya”, “karbon izi”, “barqaror rivojlanish” kabi birliklar ekologik terminologiyaning faol yadrosini tashkil etadi.

Asosiy ilmiy xulosa shuki, ekologik terminlar faqat nomlovchi birlik emas; ular ekologik ong, ijtimoiy mas'uliyat va siyosiy-iqtisodiy qarorlarni ifodalovchi diskursiv vositadir. Shu sababli ekologik terminologiyani tartibga solish faqat lug'atshunoslik vazifasi emas, balki til siyosati, ta'lim, huquqiy aniqlik va ilmiy kommunikatsiya masalasidir.

Amaliy tavsiyalar quyidagilardan iborat. Birinchidan, o'zbek tilida ekologik atamalarning rasmiy izohli lug'atini yaratish zarur. Ikkinchidan, xalqaro terminlar uchun yagona o'zbekcha muqobil va izohli variantlar ishlab chiqilishi kerak. Uchinchidan, “karbon/uglerod”, “adaptatsiya/moslashuv”, “mitigatsiya/yumshatish”, “ekotizim/ekosistema” kabi variantlar bo'yicha me'yoriy tavsiyalar berilishi lozim. To'rtinchidan, ekologik terminlar maktab va oliy ta'lim darsliklarida bir xil imlo va izoh bilan qo'llanishi kerak. Beshinchidan, OAV va rasmiy hujjatlarda “yashil”

komponentli terminlar faqat aniq ekologik mezonlar mavjud bo'lganda ishlatilishi maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Haugen E. *The Ecology of Language*. Stanford: Stanford University Press, 1972.
2. Halliday M. A. K. *New Ways of Meaning: The Challenge to Applied Linguistics*. 1990.
3. Penz H. *Ecolinguistics: History, Today, and Tomorrow*. *Journal of World Languages*, 2022.
4. Geneva Environment Network. *Glossary of Environmental Terms*.
5. UNDP Climate Promise. *The Climate Dictionary: Nature Edition*.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston — 2030" strategiyasini "Atrof-muhitni asrash va 'yashil iqtisodiyot' yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida"gi PF-16-son Farmoni, 2025.
7. Republic of Uzbekistan. *Third Nationally Determined Contribution under the Paris Agreement, NDC 3.0*, 2025.
8. O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va iqlim o'zgarishi milliy qo'mitasi. *Ekologik obyektlarda o'zbek tili qoidalariga amal qilish lozimligi haqida rasmiy xabar*, 2024.